

Міністерство культури і мистецтв України
Управління культури Київської обласної державної адміністрації
Білоцерківський краєзнавчий музей

**Вивчення
історичної та культурної
спадщини
Правобережної України:
проблеми і перспективи**

*Матеріали Всеукраїнської наукової конференції,
присвяченої 80-річчю Білоцерківського краєзнавчого музею
та 190-й річниці з дня народження Т.Г. Шевченка*

21 травня 2004 року

У збірнику представлені наукові дослідження, що торкаються історії та пам'яткоохоронної діяльності музеїв Правобережної України, висвітлюють роль музейних зібрань у розкритті історії, культури та природи регіону. В окремих статтях проаналізовано і висвітлено значний доробок відомих істориків, археологів та культурних діячів України.

Заслуговує на увагу підбірка наукових праць, в яких розкривається життя та творчість Т.Г. Шевченка, його зв'язок із Правобережною Україною, а також постать Т.Г. Шевченка у творчості сучасних письменників та художників.

Видання розраховане на музейних працівників, істориків, викладачів, студентів, а також спеціалістів, що займаються вивченням історії, теорії і практики музейної справи.

Статті збірника друкуються в авторській редакції.

Вивчення історичної та культурної спадщини Правобережної України: проблеми і перспективи: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 80-річчю Білоцерківського краєзнавчого музею та 190-й річниці з дня народження Т.Г. Шевченка. 21 травня 2004 року.

ISBN 966-8545-35-4

© Білоцерківський краєзнавчий музей
© Видавець Пшонківський О.В.

Зміст

Ярмола О. В., м. Біла Церква <i>Науково-дослідна та пам'яткоохоронна робота Білоцерківського музею (1920-і – початок 1940-х років)</i>	5
Лисенко С.Д., Неліна Т.В., м. Фастів <i>Пам'яткоохоронна діяльність фастівського державного краєзнавчого музею</i>	18
Ступак Ф., м. Київ <i>Прикази громадської опіки в Україні: історичний досвід</i>	22
Коптюх Ю.В., м. Переяслав-Хмельницький <i>Передумови та реорганізація внутрішньої будови православних монастирів правобережної України (наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.ст.)</i>	29
Ткаченко Н., м. Переяслав-Хмельницький <i>Сакральна архітектура Правобережної України в експозиції музею народної архітектури та побуту національного історико-етнографічного заповідника "Переяслав"</i>	38
Вихристюк М.В., м. Умань <i>До історії формування фондового зібрання Уманського краєзнавчого музею (1917-1941 рр.)</i>	42
Діденко Л.М., м. Біла Церква <i>Етапи і шляхи формування архівної колекції Білоцерківського краєзнавчого музею</i>	50
Драгунова М.Н., м. Біла церква <i>З історії Білоцерківського краєзнавчого музею 50–60-х років XX ст.: спогади</i>	57
Семида Т. М., м. Біла Церква <i>Формування козацької колекції Білоцерківського краєзнавчого музею</i>	71
Безкровна І.В., м. Фастів <i>Природа Фастівщини мовою музейних предметів</i>	77
Андріюшенко Т.Г., Ткебучава І.Б., Третяков Л.Д., м. Чернівці <i>Рідкісна та зникаюча фауна хордових Буковини у колекціях зоологічного музею Чернівецького Національного університету імені Юрія Федьковича</i>	81

НАУКОВО-ДОСЛІДНА ТА ПАМ'ЯТКООХОРОННА РОБОТА БІЛОЦЕРКІВСЬКОГО МУЗЕЮ (1920-і – ПОЧАТОК 1940-х РОКІВ)

Становлення музейної справи на Київщині, у т. ч. й у Білій Церкві, відбувалося у другій половині XIX — на початку XX ст. Цей процес пов'язаний з діяльністю окремих колекціонерів, цінителів старовини, археологів, які, як правило, входили до різноманітних наукових товариств. Саме їхні приватні збірки стали основою для створення перших приватних та громадських музеїв. З цього часу музейна діяльність стає важливою складовою загального краєзнавчого руху, науково-дослідної та пам'яткоохоронної роботи¹.

Існування перших відомих нам приватних музейних збірок на Білоцерківщині належить до середини XIX ст. Серед їхніх власників особливе місце займає граф Костянтин Браницький². Його колекції поповнювались цікавими природничими, мистецькими, археологічними речами³. Безумовно, до цього зібрання увійшли й окремі матеріали родинного архіву графів та деякі сімейні реліквії. Зацікавлене ставлення до старожитностей, їх збереження та вивчення було, мабуть, характерною рисою роду графів Браницьких. Вони вважали для себе потрібним не лише цікавитися минулим, як, власне, і будь-яка культурна людина, але й активно сприяти науковому вивченню старовини. Серед архівних матеріалів ми знаходимо дві заяви — одну від графині Марії Свєстафіївни Браницької, другу — від її дочки, княгині Марії Владиславівни Радзивілл — з повідомленням Київського товариства охорони пам'яток старовини та мистецтва про бажання вступити до його довічних членів, які були підписані в "Олександрії" в листопаді 1913

¹ Про становлення та розвиток краєзнавства на Південній Київщині див.: *Стародуб О. В.* Розвиток краєзнавчого руху на півдні Київщини (2-а половина XIX — початок 30-х років XX ст.) // *Юр'ївський літопис*. — Біла Церква, 1996. — №1. — С. 87-93; *Чернецький Є.* Білоцерківське краєзнавство XIX — поч. XX ст.: постаті, здобутки, плани // *Протоієрей Петро Лебединцев та українське Відродження — XIX початку XX ст.: Матеріали наукових читань 29 листопада 2001 року*. — Біла Церква, 2002. — С. 7-21.

² *Репринцев В.* Костянтин Браницький. Мастки та науку // *Краєзнавчі читання імені П. Г. Лебединцева*. — Біла Церква: Мустанг, 1998. — Вип. I. — С. 24-38; *Чернецький Є.* Білоцерківське краєзнавство... — С. 12-13.

³ У 1860 році він проводив розкопки біля містечка Росава Канівського повіту (сучасне с. Росава Миронівського району). Див.: *Чернецький Є.* Білоцерківське краєзнавство... — С. 12.

року⁴. Приблизно в цей же час Браницька планувала проведення археологічних досліджень.

Археологічні знахідки, старовинні та мистецькі речі надходили в приватний музей графів, який на початку ХХ ст. являв собою справжній "*скарб старожитностей*". Ці матеріали поповнили в радянський період збірки Білоцерківського та інших музеїв України і Росії. Але, на жаль, значна частина колекцій музею була пограбована чи загинула⁵.

Протягом 1918–1919 років у місті створюється музей товариства "Просвіта". Завідувачем його на початку 1919 року⁶ стає Степан Леонтійович Дроздов. Він, як і деякі інші члени товариства, передає до фонду музею багато унікальних експонатів⁷. Цілеспрямованих систематичних наукових досліджень в цей час ще не ведеться, і у зв'язку із нестабільною політичною ситуацією в 1919 році музей товариства припиняє свою роботу.

На початку 1920-х років питанням організації музейних та історико-краєзнавчих досліджень піклується громадська організація – Наукове товариство під назвою "Комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва на Білоцерківщині". Установчі збори, які відбулися 15 лютого 1920 року, затвердили раду товариства в складі: голова ради – Річард Львович Ватембург, товариш голови – Степан Леонтійович Дроздов, секретар – Євген Данилович Барановський, члени – Степан Андрійович Живаго, Михайло Павлович Барановський, Ганна Іванівна Стахівська, Михайло Маркелович Дубовик⁸.

⁴ ЦДІАК України. – Ф. 725, оп. 1, спр. 8. – Арк. 37-40.

⁵ Нестуля О. До питання про музейне будівництво в Білій Церкві в 1918 – на початку 20-х років // Проблеми збереження та відродження пам'яток історії та культури. – Біла Церква, 1994. – С. 17-20; Стародуб О. В. Розвиток краєзнавчого руху... – С. 89-90; Ярмола О. Доля музею графів Браницьких у Білій Церкві (постановка питання) // Протоіерей Петро Лебединцев та українське Відродження XIX – початку ХХ ст. Матеріали наукових читань 29 листопада 2001 року. – Біла Церква, 2002. – С. 56-77.

⁶ Олексій Стародуб у статті "С.Л. Дроздов – фундатор Білоцерківського краєзнавчого музею" (Проблеми збереження та відродження пам'яток історії та культури. – Біла Церква, 1994. – С. 24) зазначає, що Дроздов був призначений завідуючим музеєм "Просвіти" 12 вересня 1918 року. Але, враховуючи, що: в "Анкетному листку наукового робітника" 10 серпня 1927 року він пише: "3 1 січня 1919 р. завідував музеєм в Білій Церкві при т-ві "Просвіта" (ЦДАВОВ України. – Ф. 166, оп. 12, спр. 2307. – Арк. 2-2 зв.), в "Життєписі..." 20 серпня 1927 року зазначає: "1-го січня 1919 року заснував музей в Білій Церкві при т-ві "Просвіта", але такий при змінах влад у Білій Церкві загинув" (Там же. – Арк. 4), в "Життєписі..." 15 листопада 1927 року Дроздов пише: "В 1919 році 12 березня був призначений зав. Археологічним музеєм при Т-ві "Просвіта", якої був дійсним членом" (Там же. – Арк. 7), час перебування Дроздова на посаді завідувача музеєм слід віднести до початку 1919 року. Хоча організація музею дійсно могла початися ще у 1918 році (див.: Нестуля О. До питання про музейне будівництво... – С. 17).

⁷ Нестуля О. До питання про музейне будівництво... – С. 17.

⁸ ДАКО. – Ф. 4156, оп. 1, спр. 12. – Арк. 4.

На другому загальному зібранні – 30 червня 1920 року – було обрано раду комітету в дещо іншому складі: голова – Степан Леонгійович Дроздов, товариш голови – Річард Львович Ватембург, секретар – Євген Данилович Барановський, члени ради – Михайло Павлович Барановський, Іван Іларіонович Вироцький, Володимир Романович Діаковський, Опанас Митрофанович Кравченко, Степан Андрійович Живаго. Члени комітету ставили за мету створення реєстрів пам'яток старовини та мистецтва, проведення наукових досліджень та розкопок, охорону пам'яток від руйнації та знищення, проведення просвітницької роботи, організацію власного музею, архіву та бібліотеки⁹.

На основі цієї громадської організації 15 серпня 1920 року створюється перший на Білоцерківщині державний орган охорони пам'яток – повіткопмис. За відомостями на 26 вересня 1920 року, Дроздовим до його складу були призначені Опанас Митрофанович Кравченко, Річард Львович Ватембург, Віктор Юлійович Сібер, Василь Дмитрович Залуцький, Михайло Маркелович Дубовик, Олексій Федорович Кунавич, Юрій Степанович Дроздов, Олена Олексіївна Луковенко, Людмила Олександрівна Красовська. Планується вивчення історії та культури краю і налагодження роботи Білоцерківського музею, до фондів якого увійшли матеріали з націоналізованої історико-мистецької збірки графів Браницьких.

Але протиріччя, які виникають у вересні того ж року між пам'яткоохоронцями та представниками Білоцерківського відділу народної освіти, стають перешкодою в реалізації цих планів¹⁰. У результаті протягом 1921–22 років збірку речей з колекції Браницьких вивозять до Києва, а питання про створення музею, як бази для проведення наукових досліджень, залишається відкритим. Незважаючи на цю тимчасову поразку, пам'яткоохоронне товариство продовжує свою роботу. Після призначення на посаду голови Білоцерківського повіткопмису Юрія Яковича Покоса і фактичної неможливості впливу на його діяльність любителі старовини на загальних зборах товариства 16 січня 1921 року вносять зміни до статуту і, зокрема, змінюють назву на Комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва на Білоцерківщині", чим підкреслюють громадський характер організації¹¹. У 1923 році, після

⁹ Ярмола О. Перший державний орган охорони пам'яток на Білоцерківщині (до 78-ї річниці створення) // Кращезнавчі читання ім. о. Петра Лебединцева. 1 жовтня 1998 року. Конференц-зал Білоцерківського краєзнавчого музею. – Біла Церква: Мустанг, 1998. – С. 26–28.

¹⁰ Ярмола О. Перший державний орган... – С. 28–29.

¹¹ Протокол IV загальних зборів членів Наукового товариства Комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва на Білоцерківщині, які відбулися 16-го січня 1921 року" (ДАКО. –

утворення округу, вона набуває нової назви – Товариство охорони пам'яток старовини, мистецтва, природи та студіювання побуту Білоцерківщини (ТОПСМПСПБ)¹².

Наполегливість місцевих любителів старовини призводить до нової спроби організації музею в Білій Церкві в середині 1920-х років. Так, у лютому 1924 року було прийнято рішення про організацію Білоцерківського музею¹³, завідувачем якого було призначено С.Л.Дроздова¹⁴. Основою музейною збірки стали матеріали з колекцій його першого завідувача¹⁵. Урочисте відкриття музейної експозиції відбулося на початку квітня 1925 року, а 26 жовтня на засіданні товариства була затверджена нова назва музею – Білоцерківський окружний археолого-етнографічний музей¹⁶. Крім С. Дроздова, у цей час в музеї працює ще один співробітник – Юрій Володимирович Діаковський¹⁷.

Широкому розгортанню краєзнавчих досліджень часто заважали обмежене фінансування та невизначеність із приміщенням (1925/26 та 1930 роки). Часом музей знаходився на межі фізичного знищення. Для рятунку його багатих колекцій неодноразово доводилося втручатися київським та харківським пам'яткоохоронцям.

Важливим напрямком науково-дослідної роботи були систематизація та вивчення матеріалів музейних збірок. Так, на запит Народного комісаріату освіти маємо інформацію, надану на початку березня 1926 року С. Дроздовим про склад та стан вивчення нумізматичної колекції музею¹⁸. Згідно з цими відомостями, в музеї зберігалось: монет – 2000 шт., медалей та жетонів – 40 шт.¹⁹ Дроздов

Ф. 4156, оп. 1, спр. 12. – Арк. 2-3); див. також: Ярмола О. Доля музею графів Браницьких... – С. 61.

¹² Стародуб О. В. Розвиток краєзнавчого руху... – С. 90.

¹³ Протокол №4 засідання президії окружного виконавчого комітету Білоцерківщини від 2 лютого 1924 року (ДАКО. – Ф. 5572, оп. 1, спр. 1. – Арк. 123 зв.-124).

¹⁴ Наказ окрінспектури наросвіти від 10 лютого 1924 року №5, §15 (ЦДАВОВ України. – Ф. 166, оп. 12, спр. 2307. – Арк. 11 зв.-12).

¹⁵ Стародуб О. В. С.Л. Дроздов – фундатор... – С. 24.

¹⁶ Стародуб О. В. Розвиток краєзнавчого руху... – С. 91.

¹⁷ ЦДАВОВ України. – Ф. 166, оп. 5, спр. 159. – Арк. 13, 14.

¹⁸ ЦДАВОВ України. – Ф. 166, оп. 6, спр. 8907. – Арк. 32, 33-33 зв.

¹⁹ Білоцерківський музей мав на той час досить велику нумізматичну колекцію. Так, наприклад, подібні збірки деяких інших установ України нараховували: Ніжинський інститут народної освіти – 5819 монет, медалей та інших знаків, Кам'янець-Подільський історико-археологічний музей – 3749 монет і 128 медалей та жетонів, Волинський науково-дослідний центральний музей – 1970 монет і 98 медалей, Черкаський окружний музей – близько 3000 монет і медалей, Сумський художньо-історичний музей – 601 монету і 190 медалей. Історичний музей Уманщини – 3152 монет і медалей та ін. (див.: ЦДАВОВ України. – Ф. 166, оп. 6, спр. 8907).

повідомляв, що в зв'язку із закриттям музею 25 серпня 1925 року та відсутністю відповідного устаткування (вітрин) провести систематизацію та опис колекції не було можливим. На майбутнє передбачалося створення докладного каталогу збірки. Нумізматичної літератури музеї на той час нараховувалося аж близько 20 книг.

З 10 вересня 1925 року С.Л. Дроздов за сумісництвом був призначений завідувачем округового архівного управління²⁰, а жовтні 1926 року – членом Білоцерківської окружної комісії з огляду закритих з причин технічної непридатності молитовних будинків²¹, що певною мірою сприяло різнобічному вивченню старожитностей краю.

Особливістю краєзнавчих досліджень на Білоцерківщині у 1920-і роки була спільна діяльність наукового товариства (громадськості) та музею (як державної установи). Музейні працівники були одночасно й членами товариства, а товариство брало активну участь у роботі музею.

Музей разом із товариством проводить роботу з вивчення та охорони історико-культурних цінностей. Весною 1925 року було опротестовано вирубку саду біля Зимового палацу і розкопки валів на Замковій горі. Було також складено список пам'яток, які слід взяти під охорону: Миколаївську церкву, кремль городища Юр'єва (Палієва гора), Білоцерківське замковище, всі церкви на Білоцерківщині, збудовані в XVII-XVIII ст.²² Протягом другої половини 1920-х – початку 1930-х років краєзнавці стають на захист визначних пам'яток Білої Церкви: Торгових рядів, церкви св. Миколая, Великої синагоги, парку "Олександрія", комплексу Замкової гори²³.

У 1926 році було створене Білоцерківське краєзнавче товариство, одним із фундаторів якого був С.Л. Дроздов²⁴. Газета "Радянська нива" повідомляла про загальні збори товариства, які призначалися на 7

²⁰ Протокол №28 засідання президії Білоцерківського окружного виконавчого комітету від 9 вересня 1925 року (ДАКО. – Ф. 5572, оп. 1, спр. 2. – Арк. 123); Наказ Білоцерківського окрвиконкому №87 (ЦДАВОВ України. – Ф. 166, оп. 12, спр. 2307. – Арк. 12 зв.-13).

²¹ Протокол №32 засідання президії Білоцерківського окрвиконкому від 31 жовтня 1926 року (ДАКО. – Ф. 5572, оп. 1, спр. 6. – Арк. 154).

²² Стародуб О. В. Розвиток краєзнавчого руху... – С. 91; Науковий архів Інституту археології НАН України. – Ф. ВУАК, №38. – Арк. 350.

²³ Див.: Махлай С., Ярмола О. Доля Миколаївської церкви в другій половині 1920-х – на початку 1941 року // Християнське буття України: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції до 2000-ліття Різдва Христового. 19 жовтня 2000 року. – Біла Церква, 2001. – С. 74-79; Ярмола О. Стара синагога в Білій Церкві. До проблеми охорони пам'яток в 1920-х – на початку 1930-х років // Краєзнавчі читання ім. П. Г. Лебединцева. 12 лютого 1998 року. Конференц-зал Білоцерківського краєзнавчого музею. – Біла Церква: Мустаг, 1998. – С. 38-40; Ярмола О. Парк "Олександрія" у 1920-х – на початку 1930-х років (До проблеми охорони пам'яток культури та природи на Білоцерківщині) // Поросся. Студії з історії Південної Київщини. – Том 1. – Біла Церква, 1999. – С. 86-109.

²⁴ Стародуб О. В. Розвиток краєзнавчого руху... – С. 91.

вересня. Також повідомлялося, що до нього на той час вже вступило 40 членів²⁵. З приводу завдань і форм діяльності новоствореної організації повідомлялося: *"Білоцерківське Краєзнавче Товариство організується для об'єднання всіх громадян, що ставлять собі завдання вивчати природньо-географічні умови Білоцерківщини, наукову розробку питань для найкращого використання виробничих сил Білоцерківщини. Товариство організовуватиме збір колекцій і матеріалів, влаштовуватиме екскурсії, виставки тощо. Товариство поділяється на три відділи: природньо-географічний, суспільно-економічний та культурно-історичний. Члени товариства розподіляються на дійсних, почесних й співробітників. Дійсними членами рахуються організатори т-ва, або ті, що працюють постійно над якимось обраним ними питанням. Почесними членами можуть бути громадяни, що відомі своїми працями в галузі краєзнавства. Членами-співробітниками можуть бути всі громадяни, що бажають допомагати т-ву в його праці"*²⁶.

На думку членів краєзнавчого товариства, важливою формою узагальнення, систематизації та популяризації матеріалів з історії Білоцерківщини мала стати їх періодична публікація. На початку травня 1927 року в газеті "Радянська нива" друкується оголошення про те, що Білоцерківське краєзнавче товариство приступає до видання краєзнавчого збірника. Товариство зверталось до всіх зацікавлених осіб з проханням надавати матеріали²⁷.

6 липня 1927 року на засіданні президії ОВК було заслухано доповідь товариства²⁸. З цього приводу президія визначила: *"...2) Відмітити, що т-во своєї роботи як слід не розгорнуло й периферії в достатній мірі не охопило. Одною з причин цього визнати недостатність популяризації т-ва та його завдань. 3) Надаючи існуванню й роботі Краєзнавчого т-ва великого значіння, визнати за необхідне вжити всіх заходів щодо популяризації т-ва та широкого охоплення членством всіх культурних сил округи, зокрема, вчительства й аерономії. 4) Запропонувати райвиконкомом у більшій мірі сприяти роботі т-ва, так по лінії організаційній, як і по лінії постачання т-ва належними матеріалами по вивченню округи. 5) Визнати за необхідне видати Краєзнавчого збірника, для чого асигнувати т-ву з фонду непередбачених видатків окрвиконкому триста (300) карбованців і*

²⁵ Краєзнавче товариство // Радянська нива. – 1926 р. – 5 вересня. – №78. – С. 2.

²⁶ Краєзнавче товариство // Радянська нива. – 1926 р. – 9 вересня. – №79. – С. 2.

²⁷ Радянська нива. – 1927 р. – №34. – С. 2.

²⁸ Доповідач – Вовченко.

вважати за необхідне участь у цій справі окружної планової комісії та окрестбюра"²⁹.

Протягом 1927-1929 років краєзнавчим товариством були випущені збірники "Сільське господарство" (1927), "Територія. Підсоння. Річки" (1927), "Птахи Білоцерківщини" (1927), "Рослинність Білоцерківщини" (1928), "Риби Білоцерківщини" (1928). Планувалося випустити ще два бюлетені: "Засміченість посівного матеріалу на Білоцерківщині" та "Ґрунти Білоцерківщини". Культурно-історичною секцією було видруковано збірник "Пісні, гуморески і прислів'я"³⁰. На початку січня 1928 року в газеті "Радянська нива" друкується бібліографічний огляд 1-3 випусків збірника краєзнавчого товариства³¹.

У 1928 році краєзнавчим т-вом та спілкою "Робос"³² було організовано екскурсію з дванадцяти (пізніше – десяти) осіб, яка 12 липня вирушила з Білої Церкви за маршрутом: Рокитне – Саварка – Богуслав – Медвин – Чаплинка – Ставище – Володарка. Керував екскурсією Х.Д. Великохатко³³. Під час подорожі збирався *"матеріал з природи, побуту, мови та історії. Разом з тим в розпорядженні екскурсії був фотоапарат, що ним зняли найцікавіші місця з боку історії та природи: "городище" коло села Прус, ліс – "Субор" Ольшаницької лісової дачі й інші. В цих же місцях обслідувано фавну і флору, взято на облік останки степової рослинності. Найцікавіше місце з маршруту екскурсії – це "бурти" коло села Чаплинки, де виготовлялась селітра для пороху за козаччини, або навіть ще раніше. Крім того, що бурти й досі мають свій стародавній вигляд, це місце цікаве ще й тим, що тут останки цілинних степів, що так важливі для уявлення місцевої природи в минулому. Бурти знято і тепер розпочато клопотання перед відповідними органами про виділення їх в "заповідник", щоб зберегти їх на майбутнє. Далі обслідувано пойму Гнилого Тикича, де є цікава флора й фауна. В цій же місцевості і далі виявлялись цікаві діалекти мови, починаючи від с. Брилівки через Антонівку, Ставища, Войнарівку, Торчицю, Лобачів, Черепин. По цих же селах зібрано багато переказів про минулі події нашого краю. В с. Торчиці знято земляні вали – останки колишнього міста Торчеська – столиці народів торків, що проживали тут давним давно. Під час екскурсії зібрано багато матеріалів, фотографій, що тепер підготовляються до друку окремим випуском.*

²⁹ Протокол №30/18 засідання президії Білоцерківського окрвиконкому від 6 липня 1927 року (ДАКО. – Ф. 5572, оп. 1, спр. 7. – Арк. 157).

³⁰ Стародуб О. В. Розвиток краєзнавчого руху... – С. 91.

³¹ Радянська нива. – 1928 р. – №2. – С. 6.

³² Робос – профспілка робітників освіти.

³³ Вивчають свій край // Радянська нива. – 1928 р. – 19 липня. – №79 (289). – С. 5.

*Отже, перший почин спілки "Робос" та краєзнавчого т-ва потрібно вітати й побажати, щоб надалі влаштовувати такі екскурсії, бо наш край, порівнюючи, мало вивчений"*³⁴.

Цікавою сторінкою науково-дослідної роботи музею було вивчення білоцерківських підземних ходів. Так, у 1926 році С. Дроздов проводить перші дослідження підземного комплексу Замкової гори. Ось як ці пошуки описує Є. Козловський: *"В м. Б.-Церкві на горі, над Россю, там, де колись стояв замок гетьмана Мазепи, міститься музей. Біля музею – льох. Давно цей льох приваблював увагу своєю чудернацькою будовою. Над ним не було земляного насипу, цегельне склепіння вражал[о] своєю старовинною будовою. Коли стукали по стінах льоху, то гуло, немов за стіною була порожнеча. Льох цей належав косяголу і на всі прохання любителів старовини дозволити його оглянути, суворий пан ксьондз відповідав: "Не можна, ми й самі оглянемо, як це потрібно буде". В 26 році після того, як помешкання, що в ньому раніш мешкав ксьондз передано музею, а разом з ним і льох, зацікавився ним завмузеєм тов. Дроздов і почав його досліджувати. Постукавши в стіну і почувши, що вона гуде, узяв залізного лома і почав її розвертати. Від кожного удара лома стіна гула та тряслася так, неначе за нею хто з гармати стріляв. Останній удар – і край стіни рушився, посипалась земля. Порожнечі не було. Але склепіння не кінчалось і тяглося далі в землю. Землю почали розривати і проштовхувати тичкою, через метрів 4 тичка вперлась в стіну. Коли викинули трохи землі, виявилось, що в склепінні зверху діра. Значить, це й є підземний хід. Перегородивши його 2 мурами, зверху пробили дірку і насипали поміж ними землі, а частина ходу, що виходила на верх, зробилась льохом. В стінах льоху – 3 пічурки, кожна не більше ½ метра заввишки й завширшки. Розкопали одну з них, – а там кам'яні сходи і вихід на поверхню. Залишилося ще 2 пічурки розкопати та пробити другу стіну і тоді буде відкритий той хід, про який уже стільки років балакає все місто. Недарма ж гуде земля на розі Клубної вулиці та площі Свободи і кілька разів провалювалась земля в ріжних краях міста. Очевидно, там якась порожнеча. Мабуть, це й є підземний хід. У нас є Краєзнавче Товариство, йому й треба взятися за виявлення цієї надзвичайно цікавої пам'ятки старовини. Утворити комісію, зібрати 10-15 карб. на роботу, щоб рознести мури та виносити землю, і хід буде відкрито"*³⁵.

Це повідомлення є першим і останнім у білоцерківській пресі 1920-х – початку 1940-х років. Подальша доля цих досліджень невідома.

³⁴ К. Перший почин треба вітати. Про місцеву екскурсію // Радянська нива. – 1928 р. – 11 жовтня. – №113. – С. 4.

³⁵ Е. К-ий. Знайдено підземний хід // Радянська нива. – 1926 р. – 19 вересня. – №82. – С. 4.

Але інтерес до них із часом не зникає. У Науковому архіві Інституту археології НАН України збереглося повідомлення (1935–1941 рр.) про "підземний хід біля костюлу"³⁶. Існують спогади про дослідження підземних комунікацій "експедицією НКВС" в 1930-х роках, у яких обов'язково повинні були брати участь і співробітники музею. Що було знайдено, невідомо. Є й відомості, що під час окупації міста німці використовували підземелля для власних "потреб".

Протягом 1925-1926 років С. Дроздов оглянув більше 100 старовинних церков, городищ тощо. З археологами В. Козловською та М. Ткаченком оглянув Юр'єве городище (Палієву гору) в Білій Церкві, села Ольшаниця – городище Китайгород (літописний Торчеськ) і Ромашки – черняхівський могильник. З 1 жовтня 1926 до 1 жовтня 1927 року розкопки не проводились. Дроздов здійснив дві наукові подорожі по Білоцерківській окрузі для обстеження і реєстрації пам'яток старовини – церков, курганів, валів, городищ та замчищ. Загальна тривалість поїздок складала 52 дні³⁷.

1 жовтня 1927 року на посаду директора музею було призначено Федота Микитовича Іванова. У 1928 році музей організував наукові виїзди на місця випадкових знахідок у села Лаврики Сквирського та Росава Миронівського районів, де були розкопані кургани, в село Чупиру Білоцерківського району, де в торфі було викопано дерев'яний міст. Було обстежене місце проведення земляних робіт при будівництві водогону на лівому березі річки Рось (територія парку "Олександрія"), під час яких було знайдено багато кісток мамонта і кременеві відщепи. Протягом 1928 року були написані праці "Історія Білої Церкви", "Історія Білоцерківського музею й путівник по ньому", "Білоцерківський мамут"³⁸.

У 1929 році музей брав участь у розкопках поховання скіфського часу біля с. Пилипча, могильника черняхівської культури та давньоруського часу в с. Ромашки, поселення трипільської культури в с. Черепин і поселення та могильника черняхівської культури в с. Дідівщина, які проводила член ВУАКу В. Козловська³⁹.

З метою вивчення краю Ф. Іванов підготував "Запитальний лист", який мав намір розіслати у трудшколи округи. Він включав питання з історії, культури та побуту, географії, природознавства⁴⁰.

³⁶ Науковий архів Інституту археології НАН України. – Ф. ВУАК, №628. – Арк. 12.

³⁷ Стародуб О. В. Розвиток краєзнавчого руху... – С. 92.

³⁸ Стародуб О. В. Розвиток краєзнавчого руху... – С. 92.

³⁹ Стародуб О. В. Розвиток краєзнавчого руху... – С. 92.

⁴⁰ Стародуб О. В. Розвиток краєзнавчого руху... – №1. – С. 92.

В червні 1928 року було прийнято рішення про утворення Окркомісії з охорони пам'яток культури та природи. Комісія була затверджена у складі: голова – окрінспектор наросвіти Басій, члени – Дроздов (окрарх) та Великохатко (педтехнікум)⁴¹. За її поданням на засіданні президії ОВК було розглянуте клопотання *"про відпуск коштів на впорядкування могили декабристів біля с. Трилеси Кожанського району"*. Було вирішено *"доручити інспектурі наросвіти негайно обслідувати стан могили та вжити заходів до приведення її до належного вигляду. Свої пропозиції подати до президії ОВК"*⁴².

На засіданні окркомісії з охорони пам'яток 22 травня 1929 року⁴³ знов постало питання про впорядкування *"могили декабристів"*. Разом із тим розглядалося питання про визнання *"буртів"* коло с. Чаплина, Богуславського району заповідником. В доповіді Великохатка зазначалося: *"Бурти на Білоцерківщині являють цінну пам'ятку природи та культури, бо там схоронилась степова рослинність у найвиразніших її представниках та останки колишньої фортеці або порохового заводу, де видобували кустарним способом селітру, про що свідчать [...] численні ями та бугри, які вже давно вкрились степовою травою. Площа "бугрів" до 8 гектарів, що її потрібно огородити й надалі охороняють"*⁴⁴.

Краєзнавці намагалися фіксувати, а по можливості – рятувати й вивчати випадкові знахідки. Наприклад, у червні 1928 року в білоцерківській окружній газеті з'являється повідомлення: *"У Росаві, Мирон. р-ну, копці на цвинтарі, копаючи яму на мерця, викопали кістяк чоловіка й коня. Тут же знайдено й казана червоної міді, клепаного відра на півтора, стремена й шматочки якоїсь маси. У бік ями була печера, де лежало чимало залишків якихось речей. Але все це копці загорнули, поховавши мерця поруч. Казан і деякі речі забрано до сільради, де вони й лежать"*⁴⁵. В тій же газеті в квітні 1929 року повідомляється про розриту й знівечене селянами поховання скіфського воїна у селі Лаврики Сквирського району⁴⁶.

Проведенню науково-дослідної роботи заважало вилучення в кінці 1920-х – у 1930-х роках церковних цінностей, художньо-

⁴¹ Протокол №19/61 засідання президії Білоцерківського окружного виконавчого комітету від 13-14 червня 1928 року (ДАКО. – Ф. 5572, оп. 1, спр. 4. – Арк. 183 зв.).

⁴² Протокол №38/80 засідання президії Білоцерківського окружного виконавчого комітету від 31 жовтня – 1 листопада 1928 року (ДАКО. – Ф. 5572, оп. 1, спр. 4. – Арк. 260).

⁴³ Присутні: Дроздов, Великохатко та Козел.

⁴⁴ ЦДАВОВ України. – Ф. 166, оп. 6, спр. 9427. – Арк. 57.

⁴⁵ Радянська нива. – 1928 р. – 14 червня. – №66 (276). – С. 4.

⁴⁶ Музейна справа на Україні // Радянська нива. – 1929 р. – 13 квітня. – №40. – С. 4.

мистецьких виробів, речей з нумізматичних та археологічних колекцій для потреб індустріалізації та експорту⁴⁷.

З другої половини 1930 року директором музею став Я.Ф. Маслун. Він активно продовжує роботу, яку провадив, коли ще був науковим співробітником. Так, наприклад, у 1933 році за ініціативою Білоцерківського музею експедиція Білоцерківської групи Київської обласної науки під керівництвом М.Я. Рудинського проводить археологічні дослідження пізньопалеолітичної стоянки в парку "Олександрія".⁴⁸ В роботі експедиції брали участь Я.Ф. Маслун та співробітник музею Г.Горбань І.Ф. (фотограф).

На початку 1930-х років поступово відбувається зміна напрямків роботи музею. Все менше уваги приділяється фундаментальним історичним дослідженням. А якщо вони й проводяться, то в основному стосовно революційних подій на теренах краю. Все більше уваги приділяється ідеологічній пропаганді⁴⁹.

На початку 1937 року (можливо ще з 1936) музей отримує нову назву – Білоцерківський науково-дослідний міждрайонний музей. Протягом другої половини 1930-х – 1941 років назва музею в різних документах варіюється, але часто підкреслюється саме його науково-дослідний характер. Збільшуються фінансування та штатний розклад.

Науково-дослідна робота, яку проводив музей у передвоєнний час, мала різноплановий характер. Одним із таких напрямків була художня реконструкція подій з історичного минулого Білоцерківщини⁵⁰.

⁴⁷ Чернецький С.А. Білоцерківські реліквії імп. Катерини II та кн. Г.О. Потьомкіна-Таврійського // Проблеми збереження та відродження пам'яток історії та культури. – Біла Церква, 1994. – С. 25-26; Ярмола О.В. Культурні цінності, вилучені з фондів Білоцерківського краєзнавчого музею у 1930-ті роки // Проблеми збереження та відродження пам'яток історії та культури. – Біла Церква, 1994. – С. 31-32; Халайджі В., Ярмола О. Відносини між релігійними громадами та Радянською державою на терені Білоцерківської округи наприкінці 1920-х-1930 рр. // Християнське буття України: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції до 2000-ліття Різдва Христового. 19 жовтня 2000 року. – Біла Церква, 2001. – С. 42-43; Коломієць В., Стародуб О. Доля релігійних цінностей з фондів Білоцерківського краєзнавчого музею // Християнське буття України: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції до 2000-ліття Різдва Христового. 19 жовтня 2000 року. – Біла Церква, 2001. – С. 54; Махлай С. Церковні цінності в допомогу голодуючим. Події 1921-1922 років // Голод 1932-1933 років – найбільша трагедія України: Матеріали науково-практичної конференції / Упорядник Іванців В.О. – Біла Церква: Альманах "Біла Церква", видавець О.В. Пшонківський, 2003. – С. 18-19.

⁴⁸ Стародуб О. В. Розвиток краєзнавчого руху... – С. 92.

⁴⁹ ДАКО – Ф.р-144, оп. 1, спр. 234. – Арк. 1-1 зв., 2.

⁵⁰ Соціалістична правда. – 1940 р. – 10 лютого. – №33 (2540). – С. 4; там же – 21 квітня. – №92 (2599). – С. 4.

В передвоєнні роки відбувається відродження краєзнавчого руху, хоча й на нових засадах – під керівництвом партійних органів. Влаштовуються екскурсії, організується вивчення минулого краю, в основному – революційного періоду. Протягом 1940-1941 років співробітники музею друкують у білоцерківській газеті "Соціалістична правда" цілу низку статей, присвячених історії Білої Церкви та району.

Після нападу Німеччини на Радянський Союз 22 червня 1941 року робота Білоцерківського музею припиняється. За наказом НКВС було спалено багато матеріалів; загинули всі рукописи з історії Білоцерківщини. На початку липня НКВС *"виселило усіх співробітників з території музею"*⁵¹. Починається підготовка його до евакуації. Але експонати так і залишилися у Білій Церкві, і частина їх загинула або була розграбована.

24 жовтня 1941 року в білоцерківській газеті "Дзвін" було надруковано статтю про роботу по впорядкуванню музейної експозиції⁵². Відновленням роботи музею в перші місяці окупації займається колишній його науковий співробітник Йосип Шкабара. Він і став першим його директором у воєнний час.

5 листопада 1941 року повідомлялося, що після трьох з половиною місяців перерви в старому приміщенні біля костюлу знову відкрито Білоцерківський краєзнавчий музей. Але *"впорядкування музею ще далеко не закінчено... Для повного впорядкування музею потрібна не тільки допоміжна робоча сила, а й певні кошти, яких, на жаль, досі немає в розпорядженні дирекції музею"*. Музей був відкритий для загального відвідування щодня (крім понеділка) з 10 год. ранку до 4 год. дня⁵³.

З метою збереження старовинних речей, поповнення бібліотеки та фондів музею в білоцерківській газеті друкуються звернення до місцевих жителів⁵⁴.

За відомостями на квітень 1942 року, в музеї працює сім чоловік: Й.С. Шкабара – директор, В. Клехновський – лаборант-бібліотекар, П.О. Волинець – лаборант-екскурсовод, Н.І. Минко – рахівник-касир,

⁵¹ К. Ч. Музей знову відкрито // Дзвін. – 1941 р. – 5 листопада. – №6. – С. 2.

⁵² Німі свідки минулого // Дзвін. – 1941 р. – 24 жовтня. – №3. – С. 2.

⁵³ Білоцерківський музей // Дзвін. – 1941 р. – 5 листопада. – №6. – С. 2; К. Ч. Музей знову відкрито // Дзвін. – 1941 р. – 5 листопада. – №6. – С. 2.

⁵⁴ Дзвін. – 1941 р. – 28 жовтня. – №4. – С. 2; Дзвін. – 1942 р. – 22 березня. – №13 (28). – С. 2 (Див.: Ярмола О. Преса Білоцерківщини періоду окупації 1941-1943 років. Хроніка Білоцерківського краєзнавчого музею 1941-1942 рр. за матеріалами газети "Дзвін" // Краєзнавчі читання ім. о. Петра Лебединцева. 1 жовтня 1998 року. Конференц-зал Білоцерківського краєзнавчого музею. — Біла Церква: Мустаг, 1998. – С. 29-32).

Г. Коломійченко – завгосп-наглядач, М.[С.] Зінченко – прибиральниця, Р. Цвіловська – двірник⁵⁵.

Науково-дослідна робота в цей час практично не проводиться. З цього приводу зазначалося: *"В зв'язку з тим, що умови воєнного часу перешкоджають розвитку науково-дослідної роботи музею (розкопки), зараз проводяться лише підготовча робота – добір відповідного матеріалу. Між іншим, почалась робота по складанню карти археологічно-історичних пам'яток Білоцерківщини та прилеглих районів. Через 2-3 тижні відвідувачі музею матимуть можливість наочно ознайомитись з розташуванням надзвичайно цікавих історичних пам'яток, які знаходяться в нашій місцевості"*⁵⁶.

Під час окупації німці майже не перешкоджали відродженню релігійного життя. Але, як і в 1920-х – 1930-х роках, відбувається "адаптація" для потреб промисловості (тільки вже німецької) церковних лавонів, які часто мали унікальне історико-мистецьке значення⁵⁷. Зрозуміло, що музей, який мав би сприяти їх охороні, ніякого впливу на ці проєкти не мав.

Протягом 1941-1942 років директор музею Й. Шкабара друкує в білоцерківській газеті під рубрикою "Сторінки з історії нашого міста" серію статей. Серед них: "Білоцерківська угода", "Біла Церква під час повстання Наливайка", "Біла Церква під час Коліївщини", "Мазепинська церква", "З історії білоцерківського косяку"⁵⁸. У статті "З історії українського національного герба" Й. Шкабара, зокрема, зауважував: *"Походженням та історією українського національного герба цікавляться широкі верстви населення, на що вказує, між іншим, велика кількість запитань з боку численних відвідувачів нашого музею. Ідучи назустріч цим цілком зрозумілим запитам, Білоцерківський музей влаштував спеціальну вітрину, де показано моделі перших київських монет та відповідну еволюцію нашого герба"*⁵⁹.

Наприкінці 1942 року в зв'язку з перенесенням до музею бібліотеки сільськогосподарського інституту робота його фактично припиняється, хоча номінально він продовжує існувати. З другої половини 1942 року німецька окупаційна влада поступово встановлює

⁵⁵ Розпис платів та ставок... бюджету Білоцерківської райуправи (ДАКО – Ф 2225, оп. 1, сир. 83 – Арк. 6).

⁵⁶ Дзвін – 1942 р. – 7 червня. – №27 (42). – С. 2.

⁵⁷ Калитич Г. Церковне життя Білої Церкви в часи німецької окупації (1941–1943 рр.) // Правобережний щорічник. – Вип. 1. – Біла Церква: ТООС, 2002. – С. 30.

⁵⁸ Газета "Дзвін" (з 16 липня 1942 року – "Дзвін волі"): 1941 р. – 12 листопада, №8, с. 2; 25 листопада, №11, с. 2; 1942 р. – 25 травня, №25 (40), с. 2; 7 червня, №27 (42), с. 2; 24 липня, №39 (54), с. 4.

⁵⁹ Дзвін – 1942 р. – 26 квітня. – №20 (35). – С. 2.

все більш жорсткий контроль над усіма сферами життя, залишаючи для місцевого населення лише те, що вважає за потрібне. Культурний розвиток українців не входив до планів нових "хазяїв". Крім того, найбільш цінні та цікаві експонати з колекцій Білоцерківського музею були вивезені до Німеччини.

Лисенко С.Д., Неліна Т.В. м. Фастів

ПАМ'ЯТКООХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ - ФАСТІВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Фастівський державний краєзнавчий музей із часу заснування в 1991 році бере активну участь в археологічному дослідженні Київського Подніпров'я. Головна увага приділяється дослідженню власне Фастівщини (у межах сучасного адміністративного поділу) (Лисенко, 1994; Неліна, Лисенко, 2001). Співробітники сектора археології музею 1993 року щорічно разом із фахівцями провідних археологічних установ м. Києва проводять археологічні розвідки на території району з метою виявлення нових та огляду стану збереження вже відомих археологічних пам'яток. Результатом цієї праці стало видання в 2002 році археологічної карти Фастівського району, до якої увійшли відомості про всі виявлені на той час пам'ятки археології (опубліковані або відомі за архівними та фондovими джерелами); 158 з них мають прив'язку до сучасної топографічної карти (Готун, Лисенко, Петраускас, Шишкін, 2002). У 2003 році ці пам'ятки занесені до "Реєстру нерухомих пам'яток Київської області". Станом на травень 2004 року у Фастівському районі зафіксовано більше 200 пам'яток археології (враховуючи окремі місцезнаходження).

На деяких пам'ятках за участю музею проведені охоронні розкопки: у 1994–1995 рр. – багатошарове поселення Мала Снітинка-1; 1994 р. – поселення софіївської культури Мала Снітинка-2; у 1998–2000 рр. – могильника доби пізньої бронзи і раннього залізного віку Кошіївка-4. Однак головна увага за весь час існування музею приділяється дослідженню Малополовецького археологічного комплексу – визначній пам'ятці давньої історії України.

До Малополовецького археологічного комплексу входять пам'ятки, розташовані біля сіл Малополовецьке та Яхни Фастівського району Київської області (Готун, Лисенко, Петраускас, Шишкін, 2002,